

О.О. Зінько

ПІЗНЬОАНТИЧНІ ПАНТИКАПЕЙСЬКІ РОЗПИСНІ СКЛЕПИ

Статтю присвячено оглядові пізньоантичних склепів боспорського некрополя, розташованих на північному схилі гори Мітридат, виявлених та досліджених упродовж останніх років.

Пізньоантичні склепи боспорського некрополя, розташовані на північному схилі гори Мітридат, останніми роками знову стали об'єктом археологічних досліджень фахівців¹. Відомі раніше в основному за розписами² і неординарними комплексами знахідок³, зараз роботи в склепах зумовлені не лише уточненням топографії, хронології й типології цих поховальних споруд, а й виявленням нових розписних склепів⁴. Це надасть можливість знову звернутися до питань етнічного і соціального складу населення столиці Боспору в пізньоантичну і ранньосередньовічну епохи, визначити особливості релігійних уявлень.

У результаті моїх охоронних досліджень 1995—1997 рр. на площі 0,5 га було вивчено 63 склепи. План розташування склепів, виконаний спільно з фахівцями об'єднання спелеологів «Пошук» м. Одеси (керівник І.О. Грек), уперше дав повне уявлення про цю частину системи склепів на північному схилі. Уточнено місцезнаходження малюнків, зроблено їх графічну та фотофіксацію. Уперше здійснено прив'язку підземного плану до сучасної денної поверхні.

Склепи вирубані в шарі крихкого, світлого мергелю потужністю 2—2,5 м, що залягає на глибині 4 і більше метрів. Над крихким мергелем розташовані світло-сірі досить щільні вапняки сарматського ярусу. На контакті вапняку й мергелю спостерігається прошарок, збагачений невеликими, досить щільними уламками зеленуватої мергелистої глини. Потужність прошарку 0,15—0,25 м. Шар вапняку падає під кутом 12°—15°, азимут падіння шару 310—325°. Похилим заляганням шару вапняку пояснюється те, що покрівля всіх склепів має нахил. Цим же пояснюється орієнтування склепів довгою віссю навхрест азимуту падіння, за протилежним шару.

Площа склепів коливається від 4 до 23,5 кв. м. Усі вони розташовані неподалік один від одного, утворюючи компакту групу. У склепах збереглися малюнки, виконані в примітивному стилі, з накладенням фарб безпосередньо на глину, з використанням однієї чи двох фарб (червоної чи чорної, зрідка синьої). Зображення фігур і орнаментів геометричні, передані лініями, часто не зафарбовані.

Мотиви орнаменту одноманітні й прості. Його використовують або для акцентування архітектурних ліній — це смуги, розділені на трикутники, або для заповнення вільних просторів стіни — це стилізовані паростки виноградної лози, фігури тварин, людей, крапковий орнамент.

У фігурній частині розпису склепів превалює зображення двох типів: велика бородата фігура у фрігійському ковпаку і варварському костюмі та мініатюрні фігурки, що мають, очевидно, підлеглий стан стосовно фігури першого типу. Ці фігурки зображені в русі з атрибутами в руках (або ціпок і диск, або два диски). Іноді фігурки з двома дисками зображені в більшому розмірі, ніж фігурки з ціпком і диском. Ще однією особливістю в їхньому зображенні є голови у вигляді пташиних, які майже завжди підняті догори. У манері маленьких танцюючих фігурок зображуються іноді й вершники.

Особливим акцентом у розпису фігурних зображень виділені птахи, що нагадують голубів, які іноді сидять на гілках чи гірляндах. Коли птахи є частиною композиційного зображення з маленькими фігурками, то вони передані в польоті. Зображення виноградної лози так само абстрактне, як і всі зображення, але, безсумнівно, вони мають не лише орнаментальне значення.

Трактування всіх цих зображень особливо складне насамперед через погану нинішню збереженість розписів у склепах і відсутність деталей та атрибутів у фігур. Хоча зрозуміло, що примітивність зображень не випадкова і є ознакою даної історичної епохи, соціальних та ідеологічних змін у суспільстві, створених на відмиряючих традиціях більш раннього стилю. Абсолютно точно можна виділити низку постійно повторюваних елементів фігурного розпису, причому розташованих майже завжди біля головної лежанки і ніші. Вважається, що розпис має не лише орнаментальне значення, а містить певний зміст щодо похованого й поховання та наділений релігійно-сакральним змістом, про що писав ще М.І. Ростовцев ⁵.

У відкритій восени 2000 року системі склепів, розташованих під житловою забудовою по вул. Желябова та Першій Нагорній, було проведено підземну інструментальну зйомку всієї системи із 47 склепів та розчистку живопису в склепі № 2 ⁶. Конструктивно знову виявлена система, аналогічна щодо системи з 63 склепів, розташованої поруч (трохи нижче на схилі гори Мітридат) на вул. Желябова ⁷. Незважаючи на багаторазові пограбування, у знову відкритих склепах збереглися окремі фрагменти поховального інвентарю й розпису. Більшість склепів заповнені ґрунтом із грабіжницьких лазів, а деякі замулені в результаті затоплення ґрунтовими водами. На стінах чотирьох склепів видно розпис, виконаний червоною вохрою. Три з них (№№ 2, 11, 41) повністю замулені, а в склепі № 16 зображено шість християнських хрестів ⁸.

Склеп № 2 вирубаний у товщі мергелю, поверхня стін дещо заглажена і не штукатурена. Склеп (рис. 1) прямокутної форми (3,90 × 2,20 м), має три лежанки, одна з яких, центральна, розташована в південно-східній стіні на висоті 1,04 м від рівня підлоги, і дві бічні, вирубані в північно-східній і південно-західній стінах на висоті 0,82 м і 0,88 м від рівня підлоги. У стінах поховальної камери також висічені в мергелі чотири ніші: по обидва боки від центральної лежанки на висоті 1,30 м від рівня підлоги і по обидва боки від входу на висоті 0,90 м від рівня

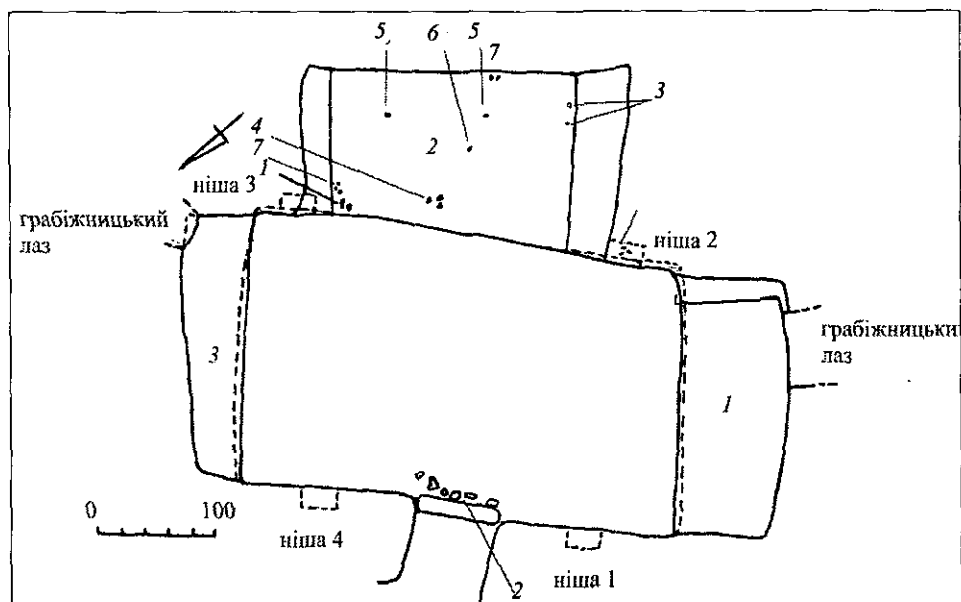

Рис. 1. План склепу № 2 (система 2000 р.): 1 — залізний предмет (фрагменти); 2 — фрагменти кераміки; 3 — залізні гвіздки; 4 — скляний посуд (фрагменти); 5 — пластини бронзові (фрагменти); 6 — кільце залізне (фрагменти); 7 — вуглі

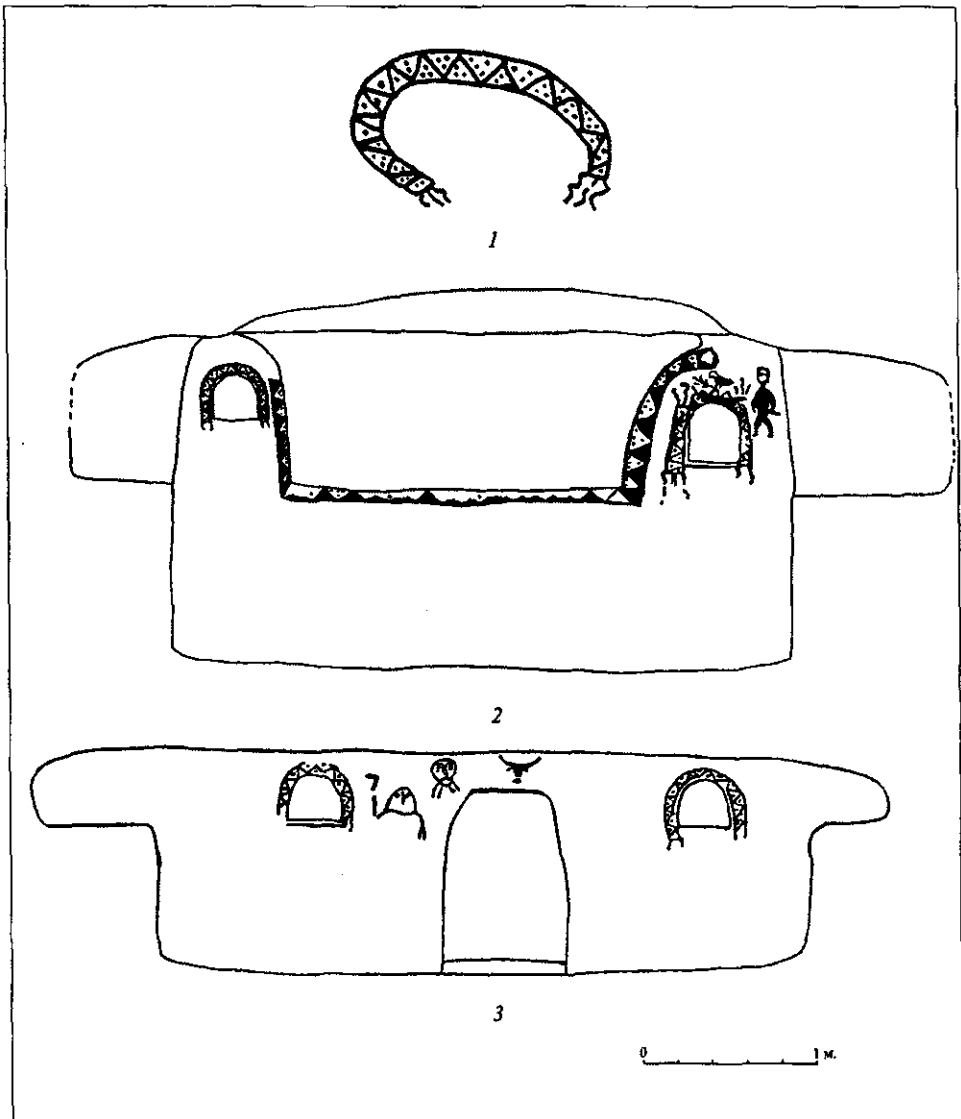

Рис. 2. Розпис склепу № 2: 1 — розетка на стелі склепу; 2 — зображення біля центральної лежанки; 3 — зображення біля вхідного прорізу

підлоги. Зводом камери є монолітний шар вапняку, що має ухил в бік дромоса 10—11 градусів. У бічних лежанках пробиті грабіжницькі лази. Усі стіни склепу на окремих ділянках виявилися замитими суцільним шаром глини товщиною від 0,5 до 5 см. Лише звід склепу залишався відносно не забрудненим. На поверхні стін, навколо ніш, під лежанками проглядали попередньо прокреслені лінії для розпису. Розпис виконано пензлем, причому фарба наносилася безпосередньо на глину. Для нанесення розписів був використаний барвник (пігмент) яскраво-червоного кольору, без сполучного елемента, через що легко руйнується при механічному впливі. Після повного розчищення стін від грязьових нашарувань було виявлено весь розпис у найдрібніших деталях.

На зводі склепу, у центрі, ще до розчищення збереглося зображення стрічки з тіннями, вигнутої у формі розетти (рис. 2, 1). Вона має вигляд стрічки-гірлянди з геометричним орнаментом із зигзага, що утворює 26 трикутників. У визначеному порядку в трикутниках розміщено від однієї до чотирьох крапок. Кінці стрічки оформлені у вигляді бахроми, що розгортається.

У ході розчистки стін склепу були відкриті ділянки розпису, що раніше не проглядали крізь товщу глиняних затьоків. Над вхідним прорізом, у центрі, зоб-

Рис. 3. Розпис навколо центральної ніші склепу № 2

ражена голова бика-букранія (рис. 2, 3). Роги вигнуті у вигляді однієї дуги — півмісяця. Морда зображена трапецією, що закінчується жирною смугою внизу на місці носа. Вуха намічені двома мазками. Ліворуч від входу, у верхній частині простінка, дуже схематично зображено лик (рис. 2, 3). Лінійно промальовані очі, ніс і рот. Від підборіддя праворуч і ліворуч розходяться подвійні лінії. На простінку між нішею 1 і вхідним прорізом розміщено малюнок антропоморфної напівфігури, ліворуч над нею — дві короткі лінії, що сходяться кутом, можливо, наверхшя ціпка. Обидві аркові ніші на вхідній стіні прикрашені по периметру зображенням теній із зигзагоподібним орнаментом і крапками. Кінці теній оформлено бахромою. Основи ніш виділено тонкою горизонтальною лінією (рис. 2, 3).

Центральна лежанка, на південно-східній стіні, окантована знизу і з боків смугою-гірляндою з орнаментом із трикутників, що чергуються, повністю зафарбованих червоним пігментом, і контурними, заповненими чотирма крапками (рис. 2, 2). В узголів'ї лежанки смуга закінчується широкою закруглюючою лінією, а не бахромою. Ніша 2, що знаходиться на простінку біля головної лежанки, орнаментована праворуч і ліворуч смугою із трикутників з однією крапкою. Малюнок смуги розподілений на дві частини, кожна закінчується бахромою з двох боків. Над арковим завершенням ніші, з'єднуючи орнаментальну смугу, розміщено зображення двошоглового судна. Вище — пальмова гілка із сидячим птахом ліворуч. Праворуч від ніші — зображення воїна з мечем ліворуч (рис. 3).

На північно-східній і південно-західній стінах лежанки обрамовує смуга-гірлянда, що закінчується теніями на кінцях, декорована трикутниками (на південно-західній стіні трикутники поступово переходять в ови).

Орнаментальний мотив повторюється в розписах багатьох склепів ґрунтового некрополя Пантікапея⁹. Основний принцип орнаменталізації — це підкреслення архітектурних ліній декоративними смугами-гірляндами або суцільне заповнення орнаментом великих просторів на стінах склепів. У розписних склепах Пантікапея перших століть н. е. зустрічаються зображення «гірлянд-мішків» з обрамовуючими теніями на кінцях ніші (склеп Сорака Соракова, склеп 1873 року). Можливо, смуги з трикутників з теніями в більшості випадків є результатом стилізації деяких частин орнаменталізації керченських склепів більш раннього часу¹⁰. Але не можна виключати й культове значення цього розпису.

Техніка і стиль розпису згадуваного склепу ідентичні до раніше досліджених склепів у цьому районі некрополя Пантікапея¹¹. Увесь розпис виконаний

схематично, фігури зображені примітивно і контурно, майже не промальовані атрибути і деталі фігур, що ускладнює інтерпретацію зображення. Однак абсолютно зрозуміло, що елементи ритуального розпису, розташовані на вхідній, північно-західній і південно-східній стіні, біля головної лежанки, складають єдину структуру та об'єднані уявленнями про поховальні обряди, сформовані у пізньоантичний період на Боспорі.

Для розуміння значення і зв'язку всіх частин розпису в склепі необхідно враховувати, що принцип розташування, зміст чергування сюжетних малюнків зумовлений ідеєю переходу померлого від одного стану до іншого. Розташування сюжетів на двох стінах підкреслює різні етапи цього переходу. Завдяки жертві, принесеній хтонічним божествам, небіжчик, переборовши смерть, знаходить вічне життя в загробному світі.

Зміст зображеного над входом до склепу букранія можна тлумачити подвійно. З одного боку, букраній пов'язаний із символом жертви, яка забезпечує божественне відродження; з іншого боку, може бути символом божества. Геродот описує обряд жертвопринесення білого бика в єгиптян Елафу, сину Зевса та Іо (Aeschyl. Prom., 846—69; Herod., 11, 39)¹². Зевсу Градохранителю також приносили в жертву бика (Paus., 1, 24, 4)¹³. Відомі зображення букранія на монетах, вазах, стелах, жертовниках¹⁴. У Римі обряд жертвопринесення бика був запозичений у греків і з'явився при Антоніні Пії. Вважалося, що кров тварини очищувала і відроджувала душу, була запорукою вічного життя. Існування цього обряду простежується до IV ст. н. е.¹⁵ Бик був атрибутом не лише Зевса, Посейдона, Гери, Деметри, Артеміди, але й Діоніса, що пояснюється міфологічним перетворенням бога на бика¹⁶. З перших століть н. е. у релігії Боспору посилюється процес синкретизації різних богів, що пояснюється прагненням віруючих створити образ єдиного найвищого Бога. Особливо яскраво цей процес проявився в культурі фракійського Діоніса-Сабазія, під егідою якого шанувувалися й інші боги, культу яких поєдналися в одному образі¹⁷. Зображення букранія в пантикапейському склепі № 2 може тлумачитися і як символ жертви, і як символ культу хтонічного божества, яке увібрало в себе загальні ритуальні аспекти культу Аттіса, Діоніса і Сабазія.

Невипадково поруч з букранієм на вхідній стіні розміщено малюнки лику й антропоморфної напівфігури деяких божеств. Зображення передані схематично, що дозволяє надто широко трактувати їхнє значення. Червоними лініями промальовано округле чоловіче обличчя з довгими опущеними вниз вусами, опуклими очима, великим носом. Порівнюючи дану іконографію божества із зображенням бога у ковпаку з вусами і бородою з пантикапейського склепу 1901 року¹⁸ із зображенням Сабазія на пластині з Ампуриади і на теракотовій статуєтці з Фанагорії¹⁹, можна лише припускати можливість бачити в цьому зображенні хтонічний образ Сабазія.

Антропоморфна напівфігура, ймовірно, пов'язана з ликом і розташована поруч з ним. Це зображення ще більш примітивне: голова посаджена на плечі, лінійно промальований ніс, очі зображені двома крапками. Очевидно, у даному випадку перед нами зображення божества, супутнього культу Сабазія.

Відомі також висічені зображення антропоморфів в інших склепах: склеп IV століття н. е. з Херсонеса²⁰; склеп у Кепах із глибоко врзаними антропоморфними зображеннями на стіні поруч із входом. Можна припустити, що такі антропоморфні образи, поміщені біля входу до склепу, призначалися для охорони вічного житла померлого і могли асоціюватися із хтонічними божествами²¹.

Традиційним для пантикапейських розписних ґрунтових склепів є розташування багато декорованого розпису на простінку між центральною лежанкою і нішею 2 (південно-східна стіна), що має не лише орнаментальне значення, а й підкреслює особливий стан похованого. Загальний зміст композиції малюнків пов'язаний з ідеєю героїзації померлого (рис. 3). Піший воїн з мечем у піхвах на лівому боці, на голові шапка зі злегка загнутим кінцем (фрігійський ковпак?), зображений у русі, він на порозі загробного світу. У нашому випадку корабель із двома щоглами, що закінчує арку ніші 2, продовжує образ шляху у вічність; переправившись до загробного світу, воїн знаходить безсмертя (рис. 4, 1). Зобра-

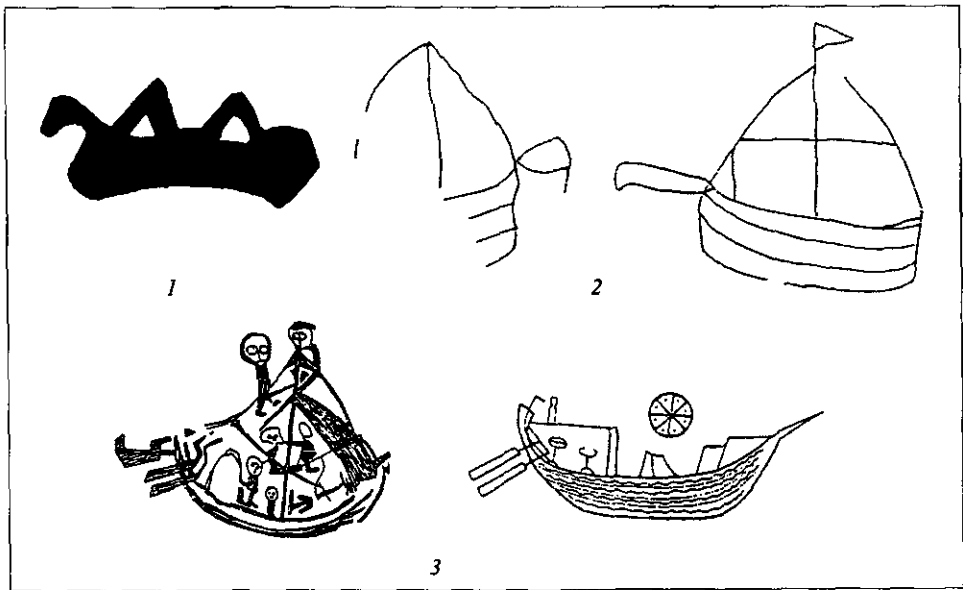

Рис. 4. Зображення кораблів у пантікапейських склепах: 1 — склеп № 2; 2 — склеп № 25; 3 — склеп 1901 р.

ження кораблів присутні і в так званих склепах сабазіастів (склеп 1901 р.) (рис. 4, 3), і в склепі № 25 системи 2000 р. (рис. 4, 2) та безумовно мають культовий характер. У кітейському склепі № 2 у ніші стіни червоною фарбою виконано зображення тури з людиною, що на ній пливе, очевидно, перевізника душ у царство померлих — Харона. Над турою намальовано солярний символ у вигляді кола, перекресленого навхрест²², а під ним — букви альфа й омега, що означають християнську формулу «початок і кінець буття»²³. Досить часто зустрічаються зображення корабля в християнській символіці, а де корабель, що рухається, був символом людського життя, а тому слугував для тонкої передачі всіх формул, пов'язаних з основними поняттями життя і смерті²⁴.

Зображення птаха, імовірно голуба, на пальмовій гілці, розміщене над кораблем, досить характерне для ґрунтового некрополя Пантікапея (рис. 3). Аналогічні малюнки птахів на гілках збереглися в склепі 1901 року²⁵. Шість птахів розміщені в композиції із шістьма танцюючими фігурами в ковпаках у склепі 1905 року²⁶. У склепі 1890 року птах зображений сидячим на пальмовій гілці біля ніші, як і в нашому випадку, біля головної лежанки²⁷. Зображення пальмової гілки, характерне для культових образів єгиптян, греків, римлян і євреїв, було символом перемоги. Християни також прийняли цю формулу для вираження торжества над смертю, за допомогою воскресіння²⁸. Певно, образ птаха, який сидить на пальмовій гілці, завершує смислову низку всієї живописної композиції в склепі і є символом вільної від тіла душі похованого, яка досягла блаженства у вічному загробному світі²⁹.

Аналіз поховального інвентарю, виявленого в описуваному склепі (фрагменти кераміки, скляної посудини, бронзової пластини, залізного кільця) і в інших склепах заново відкритої системи (фрагменти амфорної тари, червонолакового та ліпного посуду, залізних ножів і пряжок, бронзових накладок на скриньки, пряжок, золота пронизка), дозволяє датувати склепи другою половиною IV—першою половиною VI ст. н. е.

У 2001 р. було продовжено дослідження пізньоантичних розписних склепів, відкритих у 2000 році на північному схилі гори Мітридат. Передбачалося розчистити із сучасної поверхні склеп № 11 системи 2000 року, включаючи вхідну яму і дромос. У місці можливого розташування вхідної ями було закладено невеликий розкоп, що разом із прирізками становив 15,5 кв. метрів і орієнтований всіяма по лінії північний захід — південний схід. Під шаром дерну, на ділянці розкопу, залягають шари будівельного сміття XIX—XX ст., що знаходяться на шарі

рушеного вапняку і мергелю. Матеріали з цього шару представлені одиничними фрагментами стінок елліністичних і пізньоантичних амфор. Нижче розташовуються шари материкового суглинку і детритусового піску, що підстилаються могутнім шаром мшанкового щільного вапняку.

Біля західного борта розкопу виявлена пляма темного кольору від заповнення вхідної ями. Пляма в плані прямокутної форми, орієнтована довгою віссю в напрямку ПнПнСх—ПдПдЗх. Розміри плями: довжина — 2,40 м, ширина — 1,10 м. На рівні плями, довкола неї по всій площі розкопу зачищені материкові нашарування — шаруватий вапняк, черепашник світло-жовтого кольору. Яма, орієнтована довгою віссю в напрямку ПнПнСх—ПдПдЗх, мала в плані трапецієподібну форму. Її розміри: довжина — 2,36 м, ширина — у південній частині 1,0 м. Західний і східний борти ями досить рівні і вертикальні. У північному борті грубо вирубані у мшанковому вапняку і мергелі сходинки, що мають у плані дугоподібну форму. У нижній частині сходинок у північно-східному куті ями виявлено грабінницький лаз, що поєднав дромос і камеру склепу № 30.

У південній стіні вхідної ями розташований склепистий портал входу до камери склепу. У плані він має прямокутну форму. Висота portalу 1,0 м, ширина 0,60—0,68 м, довжина входу, що поєднував дромос і камеру, 0,72 м. Над порталом у південній стіні залишено карниз, утворений виступом шару моховаткового вапняку, шириною 0,05 м. Функціонально він був призначений для установки й упору верхньої грані заставної плити. З тією ж метою біля підлоги дромоса перед порталом уперек дромоса був вирубаний паз шириною 0,16 м для установки нижньої грані заставної плити. Заставна плита (довжина 1,22 м, ширина 0,80 м, товщина 0,20 м), виготовлена з блоку мшанкового черепашнику, була ретельно оброблена з усіх боків. На момент розкопок вона була відсунута тільки у верхній частині від входу до камери на 0,56 м. З боку дромоса перед заставною плитою був виявлений вапняковий антропоморф, що стояв вертикально (довжина 0,84 м, ширина 0,29—0,38 м, товщина 0,16 м). Матеріал із шарів заповнення дромоса представлений фрагментами пізньоантичних амфор і двома уламками червонолакових посудин.

Склеп № 11 у плані трапецієподібної форми (3,30 × 3,50 м), орієнтований всіма в напрямку ЗхПнЗх—СхПдСх, ПнПнСх—ПдПдЗх (рис. 5). Вхід розміщений з боку північної стіни, оформлений арковим склепінням і мав невисокий поріжок. Склепіння утворювала монолітна плита вапняку з ухилом у бік дромоса (висота склепіння біля центральної лежанки 1,76 м; висота склепіння біля дромоса 1,18 м). У склепі було дві лежанки. Лежанка південної стіни, у плані прямокутної форми (1,92 × 1,14 м, висота від рівня підлоги 0,92—0,98 м), із західної і східної сторін оформлена дугастими бортиками. Лежанка західної стіни, також прямокутна в плані (2,10 × 0,64 м, висота від рівня підлоги 0,68—0,72 м) оформлена дугастим бортиком тільки з південної сторони. Поверхні лежанок рівні. У південно-західному, південно-східному і північно-східному кутах склепу про-

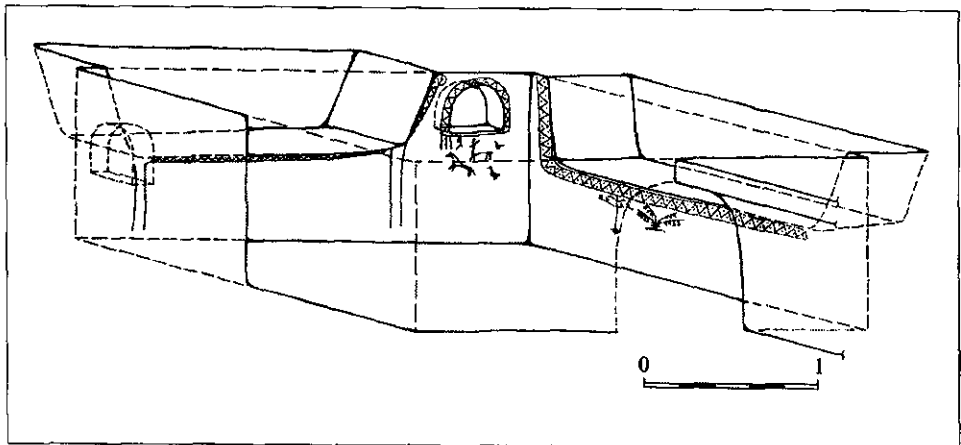

Рис. 5. Склеп № 11 (система 2000 р.)

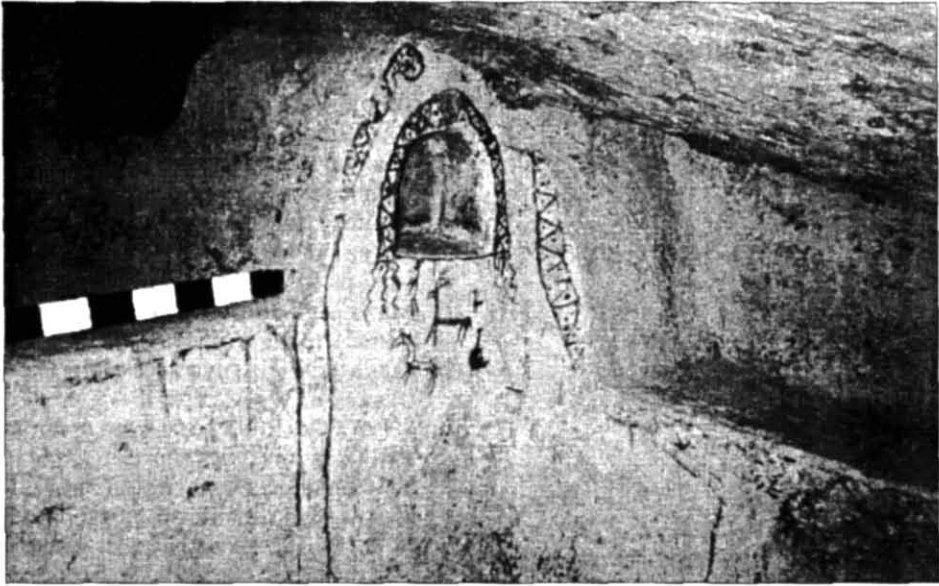

Рис. 6. Розпис навколо центральної ніші склепу № 11

биті грабіжницькі лази. Весь склеп був заповнений замитим ґрунтом. Лише невеликий простір (0,40 м від склепіння) над центральною лежанкою був вільний від ґрунту. На поверхні південно-західної стіни, між центральною лежанкою і нішею, простежувався червоний пігмент. При розчищенні стін від ґрунту й глини стало очевидним, що розпис виконувався по глині без попереднього нанесення штукатурки. Використовуваний барвник аналогічний барвнику зі склепу № 2, яскраво-червоного кольору, без сполучного елемента, і тому легко руйнується.

Склепіння не мало слідів розпису. Ніші південної і східної стін з арковим завершенням прикрашені зигзагоподібним орнаментом. Найбагатше декорований простінок під нішею південної стіни (рис. 6). У центрі розміщено зображення оленя. Під ним ліворуч нанесено малюнок коня, менших розмірів, з вузду, і сидячого птаха. Вище від оленя ліворуч — людська фігура і праворуч — птах невеликих розмірів. Усі фігури зображені в русі вліво. Основи ніш і центральної лежанки виділені горизонтальною лінією з поперечними лініями у вигляді бахроми різної довжини. Розпис навколо центральної лежанки імітує зображення ложа. На стіні під лежанкою і по кутах її основи зображено по дві ніжки ложа у вигляді вертикальних ліній, що завершуються півколом. Біля основи лежанки та в узголів'ях — погано збережений орнамент із трикутників. На західній стіні під лежанкою зображене дерево життя і виноградна лоза з гронами винограду на гілках. Основа й узголів'я лежанки обрамлені орнаментом із трикутників.

Поховальний інвентар (рис. 7), виявлений у склепі № 11 (срібна пряжка, залізний меч, срібний наконечник від

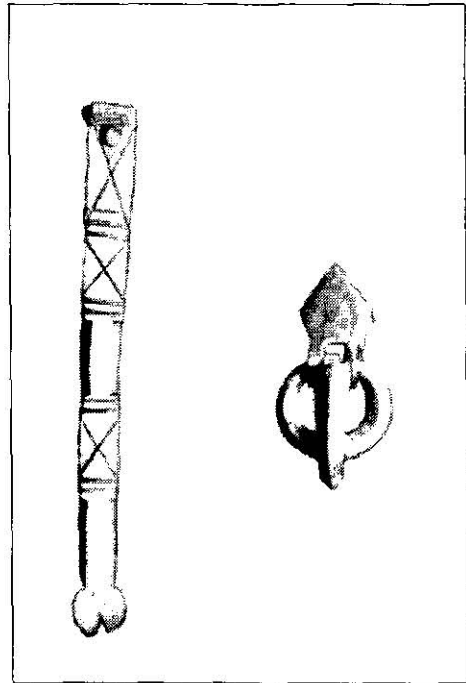

Рис. 7. Знахідки зі склепу № 11

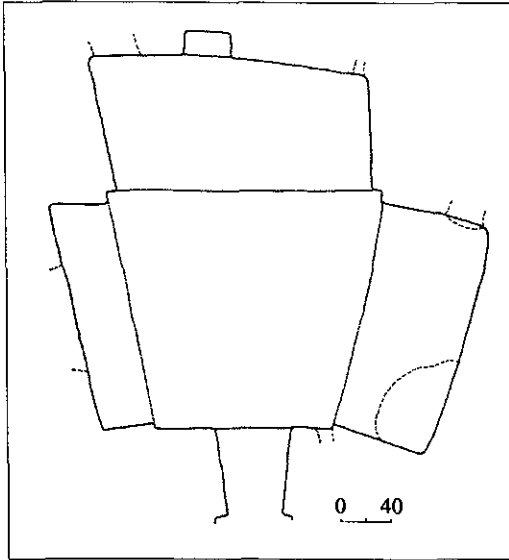

Рис. 8. План склепу № 30

ними при будівництві водоводу. На глибині 1,1 м було виявлено вхідну яму прямокутної форми (2,9 × 0,7 м), орієнтовану довгою віссю по схилу гори з півдня на північ. Глибина вхідної ями 3,4 м (від сучасної поверхні). У північному борті — вирубані у вапняковому коржі і мергелі сім сходинок. Вхід у дромос був закладений прямокутною вапняковою плитою (висота 0,9, ширина 0,65 м). Дромос і поховальна камера практично під стелю були заповнені затічним ґрунтом і грабіжницькими викидами. Поховальна камера (рис. 8) мала трапецієподібну форму і була невеликої площі — 3,5 кв. м при висоті біля центральної лежанки близько 1,6 м. У східній,

ременя, фрагмент золотого листочка від поховального вінка та ін.), дозволяє датувати склеп першою половиною V ст. н. е.

Спосіб нанесення розпису і сюжет розпису в склепі має аналогії з іншими склепами некрополя Пантікапея північного схилу гори Мітридат (склепи 1890 р., 1894 р., 1897 р., 1901 р., 1904 р.)³⁰ і відображує релігійні уявлення, культові звичаї і традиційність обряду поховання окремих груп населення Пантікапея в IV—V ст. н. е.

Улітку 2002 року було продовжено дослідження системи склепів 2000 року. Від сучасної денної поверхні був повністю розкопаний склеп № 30, що є крайнім східним склепом усієї системи і має грабіжницький лаз, із вхідної ями склепу № 11, розкопаного мною у 2001 р.

Верхні шари виявилися пошкоджені

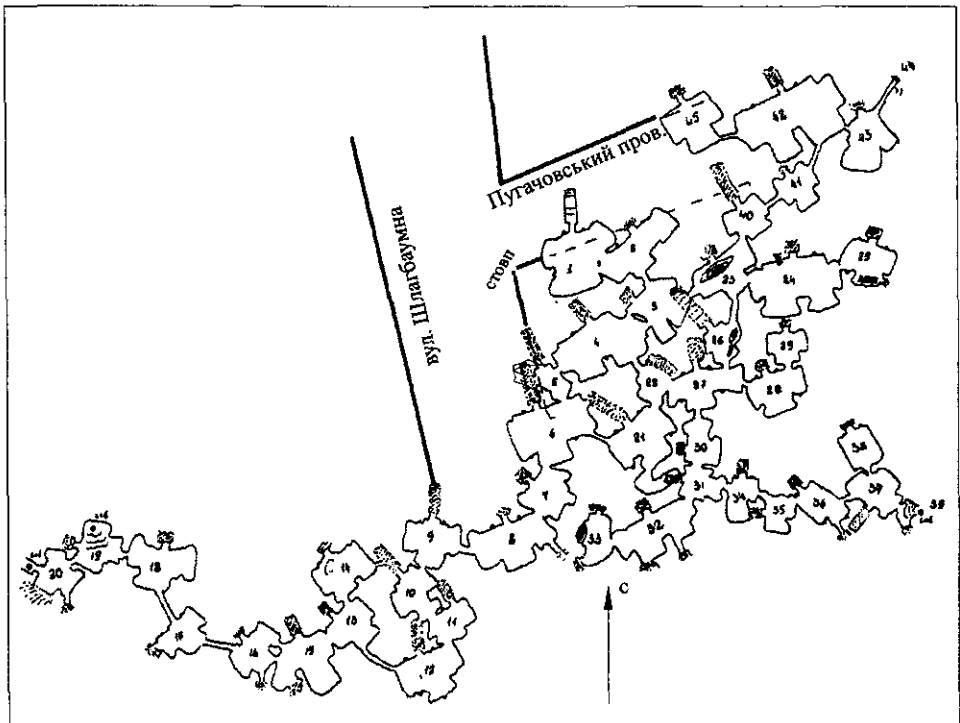

Рис. 9. План системи склепів 2002 року

південній і західній стінах поховальної камери були лежанки. У глибині південної (центральної) лежанки була невелика ніша. Будь-яких малюнків і написів на стінах не виявлено. Склеп виявився повністю пограбованим; можна відзначити лише знахідки невеликих фрагментів пізньонтичних амфор. На підлозі поховальної камери було розчищено звалені докупи залишки кісток похованих. Антропологічний матеріал фрагментовано, більшість довгих трубчастих кісток і черепів частково зруйновано, що ускладнює можливість антропологам зробити повну вимірювальну програму та отримати статистично вивірені дані при вивченні черепів. У склепі було поховано 5 осіб — 2 жінки, 1 чоловік і двоє дітей. Расова приналежність жіночих дорослих черепів — змішаний європеоїдний-монголоїдний тип з домінантою останнього комплексу ознак. Більшість черепів були піддані штучній деформації різної інтенсивності. Єдиний недеформований череп — чоловічий. У цілому склеп, імовірно, варто датувати, як і сусідній, кінцем IV — першою половиною V ст. н. е.

У серпні 2002 року стався провал ґрунту на розі 3-го Пугачовського провулку і Шлагбаумської вулиці, що відкрив вхідну яму до склепу глибиною близько 7 м. На прохання Керченського заповідника та за узгодженням з Республіканським комітетом зі збереження культурної спадщини, наша експедиція накрила провал бетономною плитою, а у вересні того ж року провела обстеження. Склеп № 1 виявився сильно замитим ґрунтом. З його східної частини вів грабіжницький лаз до системи склепів, яких вдалося нарахувати 45. Стан склепів загалом задовільний. Виконана топозйомка системи склепів і прив'язка їх до поверхні (рис. 9). Давніх написів і малюнків при огляді поки що не виявлено. Відкрита система поширюється в західному напрямку під житловий квартал між вул. Шлагбаумською і Желябова, безпосередньо наближаючись до описаних вище склепів №№ 11 і 30. По всьому периметру системи виявлені проникнення до сусідніх склепів, доступ до яких у даний час неможливий.

У цілому проведені за останні роки дослідження ґрунтових склепів пізньонтичного некрополя Пантікапея на північному схилі гори Мітридат у м. Керчі показали необхідність як проведення широкомасштабних робіт з вивчення цих археологічних об'єктів, так і обов'язкового виконання великого комплексу заходів щодо консервації давнього живопису і входів до поховальних комплексів, що було зроблено на всіх знову відкритих об'єктах.

¹ *Зинько Е.А.* Перспективы исследования пантикапейских расписных склепов // Проблемы археологии истории Боспора: Тез. докл. юбилейной конф. — Керчь, 1991; *Зинько Е.А.* Проблемы исследования позднеантичных боспорских расписных склепов // МАИЭТ. — Вып. VIII. — Симферополь, 2001; *Мыц В.Л. и др.* Некрополь Пантикапея-Боспора: проблемы и перспективы исследования // Боспорский феномен: Тез. докл. междунар. конф. — СПб., 2001.

² *Кулаковский Ю.* Две керченские катакомбы с фресками // МАР № 19. — СПб., 1896; *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись на юге России. — СПб., 1914; *Зинько Е.А.* Исследование боспорских склепов на северном склоне горы Митридат // Византия и Крым: Тез. докл. междунар. конф. — Симферополь, 1997.

³ *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999; *Засецкая И.П.* Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III.

⁴ *Зинько Е.А.* Позднеантичные пантикапейские расписные склепы // Боспор Киммерийский на перекрестье греческого и варварского миров: Материалы 1 Боспорских чтений. — Керчь, 2000. — С. 66.

⁵ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — С. 401—423.

⁶ *Зинько Е.А.* Новый расписной склеп пантикапейского некрополя // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья: Материалы 2 Боспорских чтений. — Керчь, 2001. — С. 69—76.

⁷ *Зинько Е.А.* Боспорские склепы на северном склоне горы Митридат // МАИЭТ. — Вып. VII. — Симферополь, 2000. — С. 69—71.

⁸ *Мыц В.Л. и др.* Некрополь Пантикапея-Боспора... — С. 179.

⁹ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись на юге России: Атлас табл. — СПб., 1913. — Табл. ХСVII, ХСVIII (1—4), ХСIX (1), ХСIX (2), 3 (2, 4), CI (2).

¹⁰ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — С. 424.

¹¹ *Там же.* — С. 401—423.

¹² *Винокуров Н.И.* Античный социум: культ вина и винограда // Боспорские исследования. — Керчь, 2002. — С. 38.

¹³ *Фрэзер Дж.* Золотая цепь. — М., 1980. — С. 516—517; *Савостина Е.А.* Многоярусные стелы Боспора: семантика и структура // Археология и искусство Боспора. — М., 1992. — С. 363.

¹⁴ *Карышковский П.О.* Заметки о монетах Ольвии // СА. — 1960. — № 3. — С. 301—309; *Wasowicz A., Zdrojewska W.* Monuments en plomb D'Olbia Pontique au musee national de Varsovie. — Torun, 1998. — P1 XXIX.

¹⁵ *Винокуров Н.И.* Античный социум... — С. 38.

¹⁶ *Pauly A., Wissowa G.* Realencyclopadie der Ilassischen Altertumswissenschaft. — Stuttgart: J.B. Metzlerscher—Verlag, 1903. — S. 1036; *Русяева А.С.* Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. — К., 1979. — С. 87—89.

¹⁷ *Сон Н.А.* Тира римского времени. — К., 1993. — С. 115.

¹⁸ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — Табл. ХСVII.

¹⁹ *Ельницкий Л.А.* Из истории эллинистических культов в Причерноморье // СА. — 1946. — № 8. — С. 97, 98.

²⁰ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — Табл. СХ.

²¹ *Молева Н.В.* О некоторых особенностях погребального обряда на Боспоре // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель. — СПб., 1991. — С. 133—135.

²² *Гайдукевич В.Ф.* Некрополи некоторых Боспорских городов // МИА. — 1959. — № 19. — С. 229. — Рис. 99.

²³ *Диатроптов П.Д., Емец И.А.* Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник. — 1995. — Кн. 1. — С. 19.

²⁴ *Уваров А.С.* Христианская символика. — М., 1908. — С. 103.

²⁵ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — Табл. ХСVIII. — Рис. 2.

²⁶ *Там же.* — Табл. ХСIX. — Рис. 2.

²⁷ *Там же.* — Табл. 3. — Рис. 2.

²⁸ *Фрикен А.* Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства. — М., 1872. — С. 50.

²⁹ *Ельницкий Л.А.* Из истории эллинистических культов... — С. 108.

³⁰ *Ростовцев М.И.* Античная декоративная живопись... — С. 405.

Одержано 03.03.2003

Е.А. Зинько

ПОЗДНЕАНТИЧНЫЕ ПАНТИКАПЕЙСКИЕ РАСПИСНЫЕ СКЛЕПЫ

Статья посвящена анализу исследованных автором позднеантичных пантикапейских расписных склепов. На основе проведенных исследований грунтовых склепов позднеантичного некрополя Пантикапея на северном склоне горы Митридат в г. Керчи сделан вывод о необходимости проведения широкомасштабных работ по изучению этих археологических объектов, а также об обязательном выполнении комплекса мероприятий по консервации древней живописи и входов в погребальные комплексы.

E. A. Zin'ko

THE LATE ANCIENT BURIAL VAULTS OF PANTICAPEUM DECORATED WITH PAINTING

The article deals with late ancient decorated burial vaults investigated by the author of this paper. According to the researches of the burial vaults which had been dug out in soil of the late ancient cemetery of Panticapeum on the northern slope of the mounting of Mithradates in the territory of the town of Kerch the author has made a conclusion to carry out necessary researches on a large scale for coming to know of these archaeological objects as well as to make a complex of measures on conservation of ancient painting and entrances into the burial complexes.